

BILAGA 1

Sámediggi/Sametinget
Box 90
981 22 Giron/Kiruna

Boden 2009-06-06

Olavi Korhonen prof.em.
Kantovägen 5
961 51 Boden

UTREDNING OM DET SAMISKA NAMNET TILL TÄTORTEN LYCKSELE; SPRÅKLIGA, HISTORISKA OCH KULTURELLA ASPEKTER (grafiskt bearbetad version, se efterskrift).

Utredningens bakgrund

Vägverket i Luleå ställde i ett brev 2008-06-24 en fråga till den sydsamiske konsulenten i Tärnaby om den rätta samiska namnformen till tätorten Lycksele. I ett svar 2008-08-22 föreslår denne att Umeälven skall bilda gräns mellan syd- och umesamisk ortografi och rekommenderar att den sydsamiska namnformen *Liksjoe* skall brukas för tätorten Lycksele. Ett motiv för detta är att stadens äldsta del, den sk. Gammplatsen, har förbindelse med älvens södra strand. Konsulenten måste därefter ha insett vilken onaturlig gränsdragning han föreslår och avslutar därför den korta skrivelsen med meningen att ”*Liksjoe* skall således användas konsekvent på båda sidor om älven”. Utefter Umeälvens vatten skall alltså en stavningsgräns förläggas - men ändå inte - för på båda sidor skall stavningen av namnet vara sydsamisk!

Vad är det för område det här är fråga om? Detta skall denna utredning behandla. Den tar bl.a. upp frågor om god samisk ortnamnsred, namn och lokalhistoria, Ume lappmark och de skilda samebyarna ur historisk synvinkel, samisk litteraturhistoria i anknytning till Lycksele samt ortnamnets etymologi.

När de moderna samiska ortografierna skapades var avsikten att åstadkomma en god anknytning mellan skrift och muntligt språk. Det talade språket skulle kännas igen i det skrivna och skriften skulle stödja talet. I olika trakter inverkade samtidigt de tidigare skrifttraditionerna på hur skrivsätten utformades. I norr finns skrivtecken som inte återfinns i nordiska språk men har gammal hävd, i söder har de flesta tecknen motsvarigheter i nordiska språk. I varje område skapades en skrift som var optimal för just den varieteten, vilket har medfört stora skillnader områdena emellan. I ortnamnssammanhang accentueras problemen med skilda ortografier. Övergångar mellan språk och dialekter är inte skarpa som administrativa gränser utan de bildar vid närmare granskning övergångszoner av varierande bredd. Var skall i sådana fall den ena samiska varietetens namn och namnformer sluta på kartan och de andra börja?

Konsulentens skrivelse med förslag till samiskt namn på Lycksele har visat att det finns behov av att göra en exposé över samisk ortnamnsberedning och särskilt gången av hur

beslut togs om gränser mellan stavningssystemen. Därefter måste namnen i Umeälvens dalgång behandlas ur språklig, historisk och kulturell aspekt. Ortnamn och lokalhistoria är nämligen intimt förknippade med varandra. Varje ort har sitt historiska förflutna som i varierande grad finns i befolkningens medvetande. De samiska orterna får med sina restaurerade samiska namnformer tillbaka litet av sin identitet bland de samer som bor på orten eller i området. Det var för övrigt en av avsikterna med de internationella överenskommelser som startade de nordiska kartmyndigheternas arbete med att återge samiska namn med korrekt stavning på offentliga kartor. Ortnamn är ett viktigt kulturgods för varje lokalbefolkning.

Utvecklandet av god samisk ortnamnsed

Till vägledning för namnen vid Umeälven är det lämpligt att gå tillbaka till de beslut som har tagits för namnformer och stavningsgränser i nordligare samiska områden. Under årens lopp har principer för det man kunde kalla god samisk ortnamnsed utvecklats. Ett av kraven för hur gränsen skulle dras mellan de nord- och lulesamiska (och senare mellan de lule- och umesamiska) skrivsätten var att övergångarna skulle göras så diskreta som möjligt samtidigt som hänsyn skulle tas både till ursprungliga språkförhållanden och eventuella senare förändringar.

Genom remissförfarande försökte Lantmäteriverket i början av 1980-talet att få ett svar på hur långt söderut som man bedömde att nordsamiska ortnamnformer förekom inom Gällivare. De svar som kom in fördelade sig mellan gränser knutna till de två nordliga fjällsamebyarnas områden i kommunen och gav därmed inte verket någon hjälp till en enkel och entydig gränsdragning. Ur dialektgeografisk synvinkel var svaren förstaeliga, eftersom ortnamnens grundkaraktär i Gällivare i det stora hela är lulesamisk, men med den tidigare inexacta kartortografin kunde de i stor utsträckning identifieras som nordsamiska. Resultatet blev det märkliga beslutet att alla namn inom Mellanbyns och Norrkaitums (Girjjis) samebyområden skulle dubbleras med nord- och lulesamisk ortografi.¹ Detta beslut ändrades dock ganska snart till den rimligare lösningen med en gräns som i grova drag följer övergången mellan byarna Sörkaitum och Mellanbyn.

Beslutet innebar en nödvändig sammanjämkning mellan områdets tidigare lulesamiska grundkaraktär² och dagens språksituationen som medfört ett allt större inslag norrifrån genom den befolkningsomflyttning som pågått. Men beslutet gav också en bra lösning på frågan om var tätorten Gällivare skulle hamna. Ortografigränsen sträcker sig nu nämligen norr om Gällivare (och Malmberget), vilket innebär att den månghundraåriga lulesamiska centralorten i alla offentliga sammanhang har fått behålla en lulesamisk karaktär genom sin form och stavning³. Men dessutom sammanfaller stavningsgränsen för ortnamnen rätt

¹ Ann-Christin Mattsson. Samiska ortnamn på fjällkartorna. LMV-Rapport 1993:19. Gävle 1993:35.

² Ett exempel på lulesamiskans vida utbredning norrut inom Gällivare är att ordmaterial i Harald Grundströms Lulelappsk ordbok är hämtat ända från trakten av Kaitumälven i norr (se Grundström. Harald, Lulelappsk ordbok. Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie C:1.) Vol. 1–4. Uppsala 1946–1954.

³ Tätorten Gällivare har på samiska formen *Jiellvárre*, men bland ortens samer finns ännu parallellnamnet *Váhtjer* kvar. Namnet går tillbaka på den förste kände skattesamen med detta namn som hade sitt skatteländ i trakten av Gällivare. Han erlade skatt perioderna 1586-1594 och 1597-1604 (Sköld, Peter, Samisk

väl med utsträckningen av den muntliga form av lulesamiska som bäst motsvarar det lulesamiska skriftspråkets ordförråd och formskick. Sörkaitums sameby i södra Gällivare har nämligen en samiska som stämmer väl med skriven lulesamiska. Redan från Mellanbyn och norrut blir skillnaderna större. En eftergift har alltså gjorts för norra Gällivares del som innebär att det lulesamiska inslaget där har fått stå tillbaka för expanderande språkliga drag från Torne lappmark. En del har säkert också hög ålder, eftersom ett område i det som idag är norra Gällivare förr tillhörde den skogssamiska lappbyn Siggevara⁴

När gränsen för lulesamisk stavning söderut mot umesamiskan aktualiserades i slutet av 1980-talet och Lantmäteriverket inhämtade förslag från länsstyrelse, kommuner, föreningar och vetenskapliga institutioner skilde sig yttrandena på ett mycket uppseendeväckande sätt. Även samiska organ gav kraftigt varierande förslag, vilket enligt min mening belyser den okunnighet som fanns om samiskan söder om Lule lappmark. I Gällivare hade det rört sig om en reell överlappning mellan kvardröjande lulesamiska språkdrag och nya med nordlig bakgrund. De kunde leda till motiverade åsiktsskillnader. Alla kunde sägas ha mer eller mindre rätt i frågan om namnförrådets karaktär, eftersom övergångszonen mellan lulesamiskan och tornesamiskan var mycket bred och svårbedömd. Men söder om arjeplogssamiskan finns inte en variation av ett slag som förklarar de stora åsiktsskillnaderna om namnen, utan orsaken var okunnighet om de reella förhållandena. I skogssamebyarna, som det här rör sig om, förekommer in- eller utflyttning av renägare högst sparsamt. Det gör att umesamiskan har varit relativt enhetlig över ett stort område. De skillnader som finns förekommer främst mellan östlig och västlig befolkning i området och inte mellan älvdalarna.

Bland remissvaren som lämnades figurerade tre olika älvar som tilltänkta gränser. Men förslagen skulle ha inneburit att det umesamiska området hade kluvits i två delar (men av varierande storlek)! Remissvaren var i praktiken inte till någon nytta, utan inom Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, som var granskningsmyndigheten för ortnamn i norr, klargjorde vi de språkliga förhållanden som borde vara grunden för beslutet om stavningsgräns⁵. Vi hävdade att den naturliga grunden för ett beslut om gräns mellan de olika stavningsystemen dels bör utgå från kunskap om var umesamisktalande personer bor eller under den senaste generationen hade bott, dels ortnamnsuppteckningarnas språkliga karaktär.

Att detta sedan sammanföll med skogssamebyarnas utsträckning norrut var inte förvånande, men dessutom kunde man se att umesamiska namnformer även fanns ända upp till Varjisån norr om Piteälven. När lappskattelands utsträckningar i detta område senare analyserades inom ett separat ortnamns- och skattelandsprojekt inom Arvidsjaurs sameförening, visade det sig att landen faktiskt sträckte sig över Piteälven; de historiska

bosättning i Gällivare 1550-1750. Center för arktisk kulturforskning, Umeå universitet. Rapport 22. Andra upplagan. Umeå 1993:46). Se även Falck, Albert - Korhonen, Olavi, Gällivares samiska och finska ortnamn. Upplaga 2. Malmberget 2008:28, 32.

⁴ Se Hultblad, Filip, Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. Nordiska museet: Acta lapponica XIV. Lund 1968, kartbilaga.

⁵ Ann-Christin Mattsson. Samiska ortnamn på fjällkartorna... 1993:45-46.

förhållandena och namnskicket korresponderade således med varandra. Situationen vid Piteälven kan jämföras med den som fanns vid Umeälven inom Umbyn i Lycksele lappmark, vilket jag kommer till. Älven markerade längre tillbaka i tiden inte någon gräns utan var en intern näringsresurs och ett medel för befolkningens samfärd i den forna lappbyn.

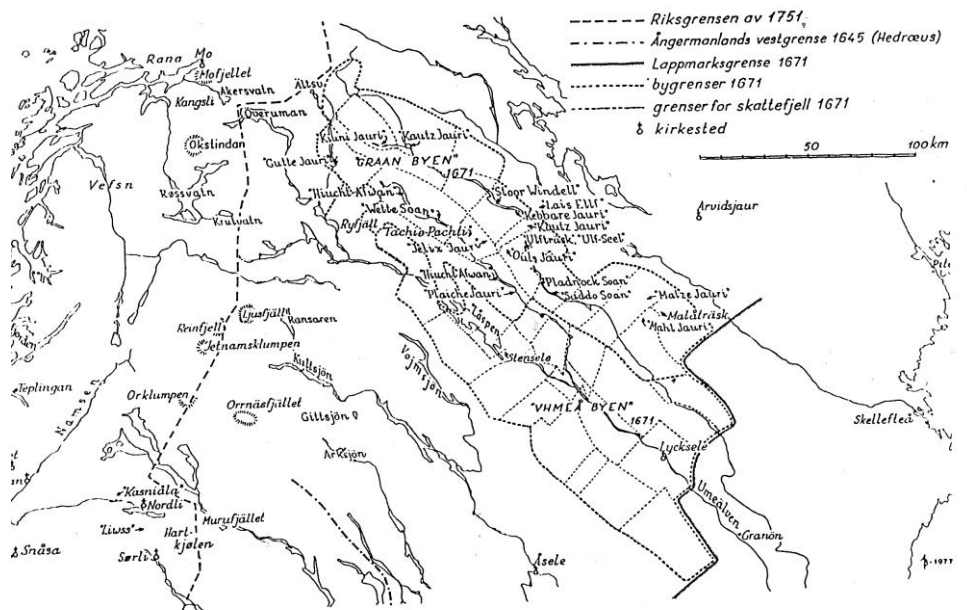
Men i frågan om lule- och umesamiskans ortografigräns inom södra Arjeplog och norra Arvidsjaur uppstod ett särskilt problem beträffande namnet på tätorten Arjeplog, som ligger inom Västra Kikkejaur's område, där skogssamebyn har sin västligaste utlöpare begränsad av sjöarna Uddjaur, Hornavan och Kakel⁶. Den ort som nu är kommuncentrum och i alla tider har varit huvudort för arjeplogssamerna ligger alltså på umesamiskt område! Men med den princip som utgår från att en jämkning ibland måste ske mellan språkliga förhållanden och historisk-kulturella eller andra vägande skäl, blev den naturliga lösningen att förlägga gränsen mellan de två stavningssystemen något längre söderut inom skogssamebyns område. Den löper därmed något söder om tätorten och går i östlig riktning till den punkt (nordost om Abraure) där den når Piteälven. Detta är ett exempel på god samisk ortnamnsed framsprungen ut nödvändiga lösningar i valet mellan språkliga fakta och eftergifter på grund av historiska eller kulturella skäl.

Här bör också nämnas att de umesamiska ortnamnsformerna inte skiljer sig från de arjeplogssamiska i så hög grad som man skulle kunna tro med kännedom om varieteternas formskick (personböjning och kasusformer). Det beror på att den umesamiska ortografin, som inför namnrevideringsarbetet fastställdes 1998⁷, så långt det är möjligt tillämpar lulesamiskans lösningar för konsonantism och vokalism. Arjeplogssamiskan har flera gemensamma drag med arvidsjaurssamiskan (t.ex. monoftongering av *-oa-* till *-å-*, grunddragen för *i-* och *u-* omljudet, det sk. *-g-*, *-b-* och *-d-* inskott i vissa stamkonsonanter mm.) och de två varieteterna skiljer sig därför i flera detaljer från ljudskicket inom Jokkmokk. Men det innebär samtidigt att skillnaderna mellan ortnamn med samma namnelement nära varandra i området mellan Arjeplog och Arvidsjaur inte är så stora. Samstämmigheten i fråga om konsonantkombinationerna är särskilt stor. I en förteckning med 92 st. gemensamma och frekventa kombinationer (i ett läromedel) var 17 st. sådana som inte återfinns i jokkmokkssamiskan. Det illustrerar dels de gemensamma dragen för samiskan i Arjeplog och Arvidsjaur, dels deras distans i förhållande till Jokkmokk.

⁶ Karta 8 A hos Manker, Ernst, Skogslapparna i Sverige. Nordiska museet: Acta Lapponica XVIII. Stockholm 1968:94.

⁷ Beslutet tog vid ett möte i Stockholm i december 1998 och tillämpades därefter i ortnamnsrevideringen i umesamiskt område. Den förenkling som föreslogs bl.a. för vokalismen medför att det samiska namnet för Lycksele inte skrivs *Likssjuo* utan *Likssjuo* (dvs. utan *-i-* före andra stavelsen *-uo-*).

Eftersom sydsamiskan och nordsamiskan har flera egna sätt att återge en del språkljud, innebär det att i området mellan dem, dvs. från Lule lappmark ned till Ume lappmark, finns det

Karta 1 Lappbyar och skatteland på 1671 års karta över Ume lappmark enl. Knut Bergslands beskrivning 1978. Det framgår tydligt hur områdena sträcker sig över de stora vattendragen.

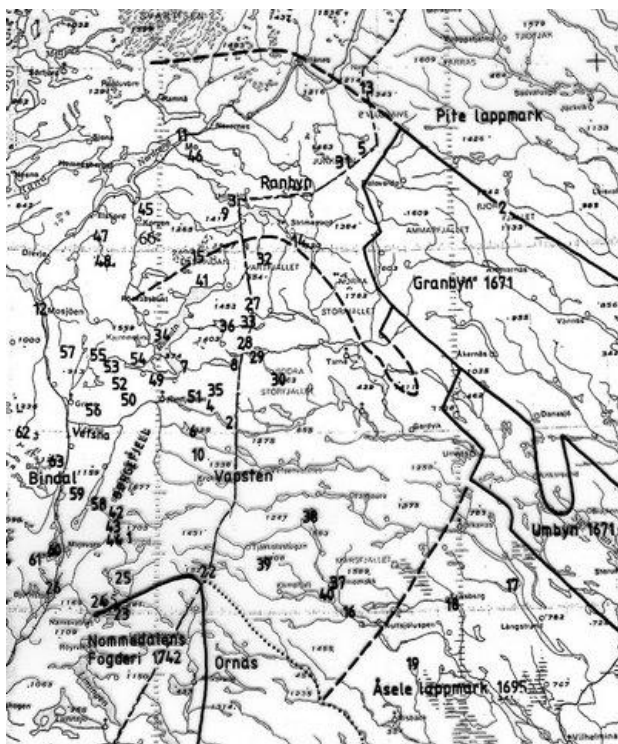
ortografiska lösningar som ger stor enhetlighet, vilket många nog inte känner till. Om man betraktar det samiska ortnamnförrådet i norra Sverige och deras former översiktlig, så fördelar det sig mellan ett nordligt, mellanliggande och ett sydligt område, dvs. det finns i fråga om ortografisk enhetlighet en nordsamisk del, en lule-, arjeplogs- och umesamisk del samt en sydsamisk del. Med insikt i namnfrågorna skriver Ann-Christin Mattsson, den tidigare handläggaren av samiska ortnamnsfrågor vid Lantmäteriverket i Gävle, att "traditionellt har umesamiskan räknats som den nordligaste varianten av sydsamiskan men mycket talar för att den mer och mer närmat sig de nordligare dialekterna."⁸ Det hon åsyftar är naturligtvis inte ett sentida "närmande" utan att den för bedömare kommit att i realiteten framstå som allt närmare de nordligare dialekterna än man tidigare menat. Den insikten behöver nå fler med intresse för samiska språkfrågor.

Namn och lokalhistoria

Ortnamnen i Umeälvens dalgång kan inte behandlas utan att man kommer in på områdets historia och kultur. I en kommentar till konsulentens skrivelser framhöll jag 2008-09-09 att inte bara området kring Umeälven utan hela det område, som nu är södra Lycksele kommun och som tillhörde Lycksele lappmark, var en del av den forna skogssamebyn Umbyn och därmed umesamiskt område.

⁸ Ann-Christin Mattsson. Samiska ortnamn på fjällkartorna... 1993:45

Gränsen mot sydsamiskan låg där Åsele lappmark tog vid, dvs. ursprungligen många mil söder om älven eller ungefär där Lycksele södra kommungräns nu sträcker sig. Umbyns område (se karta) med sina skatteländ omfattade trakterna norr och söder om älven⁹, men genom den förändring som uppkom genom övergången till renskötsel med krav på vidare betesmarker för större renhjordar fick Vapsten, som historiskt var en mer avgränsad

fjällsameby¹⁰ (se karta 2), en utsträckning i riktning mot kusten som innebar att den södra hälften av ursprungliga Umbyn blev ett resursområde för fjällrenskötsel¹¹. De historiska dokumenten över Lycksele lappmark, främst kartan från 1671,¹² visar däremot hur skogssamiska lappskatteländ täcker trakterna på Umeälvens båda sidor och att älven inte ens för skatteländens del utgjorde gräns utan ingick som naturresursområde för fiske inom främst den forna Umbyn. Av en undersökning av Gudrun Norstedt om vilka sjöar som de olika byarna kring Ume- och Vindelälven utnyttjade på 1600-talets senare del, kan man tydligt se utbredningen av Umbyn (karta 3).

Karta 2. Vapstens (tidigt) medeltida utbredning på båda sidor av fjällkedjan. Gränsen mot Åsele lappmarks skogssamiska befolkning är utmärkt med en streckad linje. Ranbyn låg norr om Vapsten. Även inom området i öster anser Bergsland att samerna talade en skogssamisk varietet. Se Bergsland 1994

I samband med revideringen av samiska namn till den topografiska kartan över norra Sverige kom för drygt fem år sedan arbetet att beröra delar av Lycksele kommun. Det var ett arbete jag utförde vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå efter den

⁹ Se kartan hos Bergsland, Knut, "Lais Lappebyen" i Kultur på karrig jord. Festskrift til Asbjørn Nesheim. Oslo 1978:82. Denna renritade karta grundar sig på den historiska kartan över Ume lappmark från 1671 som upprättades av lantmätare Jonas Persson Gedda och som kompletterades med en beskrivning av notarien Anders Olofsson Holm. Originallet förvaras i kartavdelningen i Riksarkivet, Stockholm. Se om kartläggningen av Ume lappmark i Göthe, G., Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkr. 1750. Uppsala 1929:178–190.

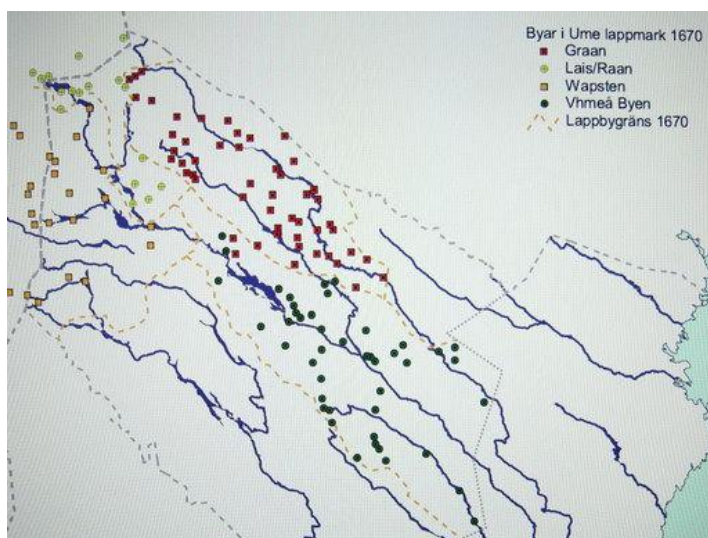
¹⁰ Bergsland, Knut, Samiske perspektiver i Helgelands historie, Særtrykk fra Helgeland Histore, Bind 2, Mosjøen 1994:185.

¹¹ Byns nuvarande utsträckning framgår av Manker, Ernst, De svenska fjällapparna. STF:s handböcker om det svenska fjället. 4. 147:483 och Manker, Ernst, The Nomadism of the Swedish Mountain Lapps. Nordiska museet. Acta Lapponica VII. 1953:193-194 med kartbilaga.

¹² Jfr. not 9 och karta 1.

produktionsplan som Lantmäteriverket i Gävle hade fastställt. Jag tog då hänsyn till utsträckningen av det moderna Vapsten så att namn med samiska belägg i Lycksele södra kommundel infördes med sydsamiska former. Men i fråga om de namn som förekommer i älvdalen och dess omedelbara närhet beredde jag namnen med umesamiska former enligt principen om en sammanvägning av historisk-kulturella förhållanden och språkliga fakta. Detta innebär att älvdalen som en sista sydlig zon av det umesamiska området förbehölls den lappmark den hela tiden har tillhört. Till god samisk ortnamnsredning hör dessutom att en ortografigräns inte införs utefter en älvfåra med alla komplikationer som det medför. Tyvärr sträckte sig mitt uppdrag vid den tiden inte ned till tätorten Lycksele, men i andra sammanhang har jag redovisat den namnform som måste gälla här, nämligen umesamiska *Likssjuo*.¹³

En ny skrivelse 2009-03-06 från konsumenten ställd till den samiska språknämnden m.fl.

Karta 3. Fiskesjöar som Gran, Ran, Vapsten och Umbyn innehade enligt beskrivning till 1671 års karta. Förarbete tillhandahållet av Gudrun Norstedt inför publikation utgiven 2011. Grans och Umbyns skogssamiska karaktär framgår tydligt.

innehåller inget väsentligt nytt för ärendet, utan åsikten om en gränsdragning längs Umeälven mellan syd- och umesamiska namnformer och stavning upprepas. Skrivelsen konstaterar i en passus att en språkgräns ”inte är statisk” utan är ”flytande åt båda hållen”, dvs. bildar övergångszoner. Det är korrekt och borde ha givit konsumenten anledning att revidera sitt närmast lekmanamässiga förslag om Umeälven som en absolut gräns för ortnamn jämförbar med en administrativ gräns. Hur är det möjligt att utan moderation framföra ett påstående om att

”Umeälven utgör en gräns mellan stadieväxlingsförhållande norr därom, men ingen stadieväxling söder om.” Kunskap om dialektologi och språkgeografi kräver att man i varje fall inte talar om naturliga folkliga språkgränser som om de vore utstakade av en kommission.

I själva verket var älvar kommunikationsleder med sammanhållande funktion i de forna samebyarna, där befolkningen därför talade samma språk. Dialektgränser uppstod däremot i mellanälvsområdena från vilka människorna hade sina kontakter år skilda håll. När utvecklingen på olika sätt har rubbat de naturliga sociala, näringsmässiga eller språkliga förhållandena är det vår uppgift att mildra konsekventerna av det så långt det

¹³ Den litterära källa där allmänheten bäst kan ta del av namnet är Norrländsk uppslagsbok, Tredje bandet. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen. 1995:97. I Lycksele stads jubileumsskrift har sameföreningens ordförande Lorentz Sjul. Åsdell helt korrekt redovisat stadens namn i formen *Likssjuo* (Bild 4, s. 8).

går. Exempelen från dragningarna av ortografigränser längre norrut har visat vad god ortnamnsred kräver.

Den stora okunnighet som över huvudtaget råder om umesamiskan och Ume lappmarks historia och kultur ger mig anledning att i korthet beröra de ämnena. När det i ortnamnsarbete och namnrevidering blev aktuellt med gränsdragningar visade det sig att samiska organ inte presterade stort bättre förslag än svenska kommuner eller andra instanser. Man skulle kunna säga att umesamiskan och umesamerna tillhör en bortglömd del av svenska *Sábmie*. Vid sidan av språket som här har utkämpat en hårdare kamp mot pressen från svenskan än på de flesta andra håll, är de skogssamiska näringarna, särskilt skogsrenskötseln, inte heller sådant som har omhulats. Om det är så som det har sagts att varje samhällsbildning har en minoritet så är umesamerna den minoriteten bland samerna.

Samer i Likssjuo år 2007

Den samiska kulturen vilar på lång tradition i Lycksele – samer har under århundraden bott och levt i området. Under vintrarna har renskötande samer återkommit med sina renar.

Mot bakgrund till detta arv bildade några samer i Likssjuo (Lycksele) en förening 1988 för att "stärka och synliggöra den samiska kulturen genom att bland annat informera i skolor och gestalta det samiska på Gammplatsen".

Tio år senare deltog föreningen i en utgrävning av en kåtagrund på Gammplatsen. Fynden visade att den skogssamiska kåtan var från 1600-talet.

Föreningens stora lyft skedde hösten 2002, när beslut fattades om att en del av Gammplatsen skulle avsättas för samisk kultur. Sommaren därpå byggde ett tiotal medlemmar en skogssamisk torvkåta, vilket var ett första steg i att gestalta samiska byggnader som förekommit i området. Sedan dess har vistet kompletterats med en *buvrie* och *njalla* (förvaringsbodar, på fyra respektive ett ben). Idag har föreningen hundra medlemmar.

LORENTZ SJUL ÅSDELL

Bild 4. Utdrag från jubileumsskrift utgiven med anledning av 400-årsjubileet av Lyckseles grundande som kyrko- och marknadsplats. Ortens umesamiska namn *Likssjuo* är här korrekt återgivet.

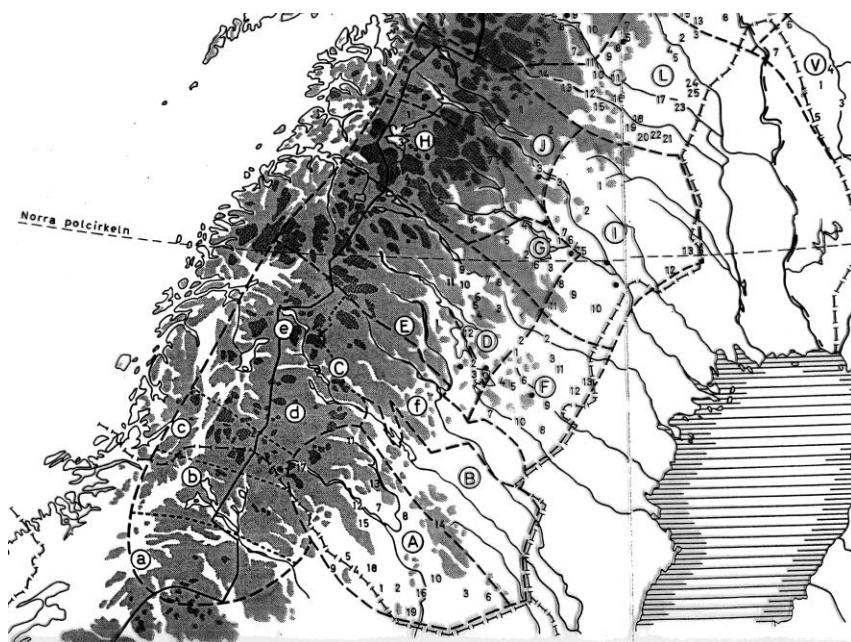
Ume lappmark, historiska och kulturella aspekter

De kraftiga samhällsförändringarna i Ume lappmark från 1600-talet och framåt ger anledning att göra en översikt av händelseförloppen och följderna för språk och kultur. Orttnamnsfrågorna vid Umeälven blir i det sammanhanget även belysta. När Lycksele stad nyligen firade 400 årsjubileum av sin tillkomst som administrativt och kyrkligt centrum publicerades många uppgifter om det som föranledde kyrkplatsens grundande. Ursprungligen var inlandet kring Ume- och Vindelälven en del av Umeå storsocken. Kustbönderna hade sedan länge haft sina fisketräsk i inlandet, men det skulle dröja innan nybyggen togs upp. Av Gustav Vasas jordebok från 1543 får vi veta att i varje fall byarna Granön och Tegsnäset vid Umeälven och Hjuken vid Vindelälven var skattlagda under Umeå, men när underhållet av kyrka och präst i Lycksele blev aktuellt behövdes stöd från de översta svenska bondbyarna. Några av dem som då nämns var av hög ålder¹⁴. Det var

¹⁴ Dokument från 1606 talar om att underhåll behövdes från "någre byier som näst oppe widh Lappemarcken liggie, af the sochner som Lappemarcken lydhe till, såsom äre till Uma Lappekyrckia af

med andra ord en omfattande förändring både för de bönder som berördes men framförallt för samerna, när en ny centralort i inlandet anlades. Den samiska samhällsstrukturen påverkades särskilt kraftigt.

År 1603 fick Daniel Hjort och Isak Behm uppdraget av hertig Karl, senare Karl den IX, att bege sig till lappmarkerna för att upprätta kyrkplatser och förordna präster till de nya församlingarna¹⁵, vilket sedan konkret skedde efter några år. Det var på det viset Lycksele valdes att bli en marknads- och kyrkplats för ett stort område i södra Lappland. Kyrkan stod färdig 1607. Men Lycksele blev senare också ett kulturellt centrum av stor betydelse för utbildning av samer och för framväxten av det första samiska skriftspråket och utgivning av samisk litteratur under lång tid framåt. Valet av platsen vid Umeälven grundade sig givetvis på att det redan hade ett centralt läge för samerna i Umbyn. Förhållandet mellan samiskt huvudviste eller vinterboplats är dokumenterat vid kyrk- och marknadsplatserna i Arvidsjaur, Jokkmokk, Jukkasjärvi och Enontekiö. Den intensiva verksamheten i början av 1600-talet hade sin bakgrund i behovet att behärska de nordliga landområdena i riktning mot Kölen i väster och upp mot Ishavet, där andra maktcentra samtidigt försökte utvidga sitt inflytande.

Karta 5. De medeltida lappbyarna enl. Filip Hultblad (1964). Man ser dels en serie fjällbyar med skogsbyar i öster. I Ume lappmark avser F Arvidsjaurby, B är Umbyn och A Ångermanna lappar (före Åsele lappmarks tillkomst). C är Laisbyn före 1607 (ur vilken Ran och Gran utvecklade sig; jfr- om *Lais-* på karta 7).

Men den statliga åtgärden att grunda kyrka och marknad i Lycksele inverkade kraftigt på strukturen i det samiska samhället. En plan att tvinga arvidsjaurssamerna att färdas ända

Uma Sochn Gränöen [Granön], Kwssiobyn [Kussjö], Texnäs [Tegsnäset], Fwchzbyn [Hjuken], Twäraträsk [Tväråträsk].” Se Norberg, Erik, Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet. Samlade och utgivna av Erik Nordberg. Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar no.11. Umeå (Östervåla) 1973:32.

¹⁵ Se Nordberg, Erik, Källskrifter ... 1973:19

till Lycksele i sina kyrkliga ärenden avvärjdes visserligen.¹⁶ Men däremot visade det sig att en del av de ekonomiskt starka samerna i Pite lappmark behövdes för att bistå befolkningen i den nyupprättade Lycksele lappmark att förverkliga kyrkbygget och

Karta 6. På kartan framgår tydligt Ume lappmarks utsträckning söderut, vilket även är sydgränsen för Lycksele lappmark (termen brukad efter 1700-talet). Stöttingfjället fungerar som vattendelare mellan Ume- och Ångermanälven på samma sätt som för gränser mellan lappmarker och samiska varieteter i norr.

bedriva verksamheten. Därför togs beslutet att överföra den sydligaste lappbyn, dvs. Laisbyn eller Lais Sijtte, från Pite lappmark till Lycksele lappmark.¹⁷ Laisbyns utbredning och karaktär är utförligt beskriven av Bergsland.¹⁸ Byn hade i det skedet inte en utsträckning som man kunde förknippa med en naturlig samisk samhällsbildning av det slag som man finner på annat håll, utan Bergsland menar att den hade sin karaktär till följd av kronans strävan att via birkarlarna tillvälla sig skatteobjekt så långt bort i väster och sydväst som det bara var möjligt.¹⁹ Samma tendens fanns långt borta i norr, där birkarlarna via Nord-

Finland och en landkorridor där hade nått ända fram till samedistrikten vid kusten av Varangerfjorden.²⁰ De "lappbyar" vi känner till från 1500-talet och in på 1600-talet på

¹⁶ Vid ett möte på den tidigare marknadsplatsen i Granön vid Umeälven i den 16 januari 1606 och senare i Arvidsjaur den 25 januari försökte Daniel Hjort genomdriva planen om en gemensam kyrka för hela Ume lappmark, men det blev hårt motstånd. I en rapport till kungen skriver Hjort att de nordliga umesamerna motsatte sig förslaget "aldenstundh omögeligitt ähr, att alla Lapper, både udi Umhå och Pithå marker, kunne ware belägne till een kyrkia, efter en part boo för långt norr och een part för långt söder." (Nordberg, Erik, Källskrifter... 1973:26). Man enades därför om att även bygga en kyrka i Arvidsjaur och det skulle ske "ther Cappelett nu stäär". Det visar att det då sedan fanns en enklare gudstjänstlokal i Arvidsjaur.

¹⁷ Ordalydelsen i dokumenten är att "Umhå Lapper och the Pithå Lapper som aff ålder haffue legatt till Laijsby, huilka wester söder ifrå Umhå Mark emoth Noriges sijdan boendes ähre, skola tilhopa byggie theres Kyrkio på een ortt be:dt Lyksälie (etc.)" (Nordberg, Erik, Källskrifter... 1973:26).

¹⁸ Laisbyn sträckte sig från närheten av det som senare blev lappmarksgränsen i trakten av Malå och nådde i väster ända upp till och över Kölen. Därifrån följde den fjällkedjan söderut och nådde så långt ned som till dagens Snåsa. Efter åtgärderna vid överförandet till Lycksele lappmark ändrades byns struktur helt och uppdelades, vilket är beskrivet av Knut Bergsland i flera undersökningar (Bergsland, Knut, "Lais Lappebyen". By og Bygd XXVI. Oslo 1978; Samiske perspektiver i Helgelands historie, Særtrykk fra Helgeland Histore, Bind 2, Mosjøen 1994; Bidrag til sydsamenes historie. Skriftserie 1. Sámi dutkamiid guovddás/Senter for samiske studier. Tromsø 1995. Laisbyns utseende och de områden som senare bildades som separata lappbyar är beskrivna hos Filip Hultblad: Övergång från nomadism... 1968, kartbilaga; jfr. karta.

¹⁹ Bergsland uttrycker det på det viset att "Utvidelsen av den virkelige Laisby vestover og sydover må ha vært en regnskapssak fra lappefogedens side" ("Lais Lappebyen" ... 1978:82)

²⁰ En mycket grundlig genomgång av lappbyarnas gränsförhållanden i Nord-Finland har nyligen presenterats av Voitto Viinanen i två skrifter, där även de svenska birkarlarnas expansion finns beskriven

svensk sida var geografiskt grupperade kring sjöar eller sjösystem eller hade sin utsträckning kring någon del av de större älvarnas lopp.

Så länge birkarlarnas uppörd utefter fjällkedjan, som var riktad mot samer på båda sidor av fjällkedjan, var framgångsrik i konkurrensen med motsvarande strävanden från västra sidan av Kölen, kunde Laisbyn bestå. Men när Lycksele som ett kyrkligt och administrativt centrum grundades i regionen och en koncentrerings på verksamheten där krävdes,

Karta 7. Umeälvens och Vindelälvens sträckning i de centrala delarna av Ume lappmark samt höjddkedjan i söder framgår tydligt på denna medeltida karta. Lägga märke till en kåtamarkering vid Laisby ("Loisby", med -o- av långt -á- som är en detalj i umesamiskt omljud; jfr. not 22).

ändrades förutsättningarna. Laisbyns ekonomiska styrka²¹ visade sig av att den behövdes i den

resurssvagare södra delen av Lycksele lappmark, men följden blev då också en uppdelning av byns område. Den ursprungliga Laisbyn, som antas ha haft sitt namn från Vindelälvens biflöde Laisälven (samiska *Lájsuuo*) och en trolig vintervistesplats vid dess mynning²², fick nu en sträckning från trakterna av Malå och västerut mot fjällkedjan och med skatteland kring Vindelälvens och Juktåns övre delar. Den del av den gamla Laisbyn som blev kvar nedanför fjällen får namnet Granbyn, Graan byen, uppenbarligen från sin karaktär som skogssameby. I 1600-talsskildringar används termen "granlappar" som en beteckning på skogssamer²³. I fjällregionen finner vi vid samma tid Lais eller Raan, där

(Inarin rajahistoria I. Pohjoiset valtarajat Inarin - Jäämeren alueella 1500-luvulta 1800-luvulle. Studia historica septentrionalia 40. Rovaniemi. 2002:102-110).

²¹ En uppgift från den framväxande Ranbyn och Vapsten meddelar 1609 att fattiga i genomsnitt hade 3 à 4 renar, övriga ca 12 à 13. I Pite och Lule lappmarker däremot kunde de rikaste ha ca 25-30 renar, vilket visar de skillnader som fanns (Bergsland Knut, Samiske perspektiver... 1994:186).

²² Flera historiska kartor anger med eller utan (kåtaliknande) symbol för huvudsita inom lappby att "Laisby" eller "Loisby" kan sökas någonstans vid Vindelälvens mellersta lopp (se karta 7). Platsen ligger nedanför "Kaute T", troligen Gautsträsk (umesamiska *Gávtjávrrie*) och nära en nedre icke namngiven sjö som kan vara Nedre Gautsträsket (*Vuöllie Gávtjávrrie*). Läget vid Laisälvens utlopp är därmed högst troligt. De varierande vokalerna i "Laisby" eller "Loisby" är intressanta för de återgår på ett genuint umesamiskt omljud som innebär att långt -á- i första stavelsen, jfr. *Lájsuuo* 'Laisälven', i samband med att andra stavelsens vokal förkortas övergår till långt -â- som i *Lájsatjuhka* 'Laisbäck' vid Storumans norra strand (*Lájsat-* är en förkortad relativt frekvent -(a)hka -avledning).

²³ Fisket är enligt Olaus Graan på 1600-talet det främsta kännetecknet för "Graanlappar", men "Fiäll lapparna" de har mjölk och kött, som bereds på varierande sätt (Graan, Olaus, Relation, Eller En Fulkomblig Beskrifning om Lapparnas Vrsprung, så wähl som om heela dheras Lefwernes Förehållande. Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliw 17:2. Stockholms [1672] 1899:36). Denna grupp av samer kommer senare att bli mer trängd av nybyggen, vilket beskrivs följande århundrade

dels den forna odelade byns namn lyser fram och alternerar med Raan, som givit det moderna Rans sameby dess namn. Ordstammen motsvarar det namnelement som syftar på Ranafjorden på samma höjd i Norge.²⁴

De delar av den tidigare Laisbyn som hittills beskrivits hade i fråga om språket umesamisk karaktär. För Ranbyns del finns det i J.A. Nenséns uppteckningar från 1800-talets början²⁵ belägg för umesamiska dialektdrag hos informanten Anna Thomasdotter, född 1751 i Norge och uppvuxen i Hemnes socken på södra

Karta 8. Samiska skatteland beskrivna av Christer Westerdahl (2008) i Åsele Lappmark. Landens karaktär liknar beskrivningen på 1671 års karta över Ume lappmark. Näringstypen har beskrivits som skogssamisk och de språkliga belägg som man återfunnit har en karaktär som också återfinns i Ume lappmark.

där ”skogslapparna” sägs ” hafwa sine land belägne i skogsbygden, jämte Renhjords skötsel idka Fiske och Djur fånge men aldrig flytta til fjällen. I samma mon som Nybyggarna ökat, hafwa desse aftagit, och när de öfwergivit eller afstått sine land, antaga Nybyggarna lapps-katten och bruka samma land” (Hülphers, Abraham A:son, Samlingar till beskrifning öfwer Norrland. Saml. 5: Bd. 3. Om lappmarken. Stockholm: 1922:29-30).

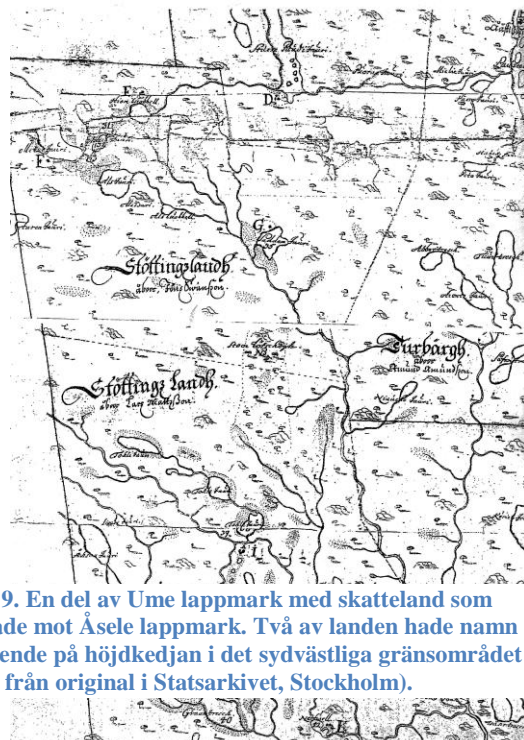
²⁴ De olika fraktionerna av den tidigare Laisbyn har geografiskt beskrivits på ett detaljerat sätt av Gudrun Norstedt, som benäget låtit mig ta del av kartmaterial. Genom att utgå ifrån ett dokument från 1670 har de olika byarnas fiskesjöar identifierats. Beläggen visar utsträckningen av Graan kring Vindelälven och Juktån. Lais eller Raan finns väster därom i norra Tärna och delar av Ammarnäsfjällen samt Wapsten i södra Tärna. Vhmeå Byen finns med sina lapps-katteland kring Öreåns, Umeälvens och delar av Juktåns vattendrag.

²⁵ J.A. Nenséns uppteckningar finns i original i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning (här har handskrift 659B brukats). Man kan i populariserad form ta del av de viktigaste samiska partierna hos Sigrid Drake, Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. Lapparna och deras land VII. Facsimileupplaga. Umeå.1979 (1918).

sidan av Ranafjorden. Geografiskt ligger denna trakt i Norge i höjd med den del av dagens Umeby som sträcker sig mot riksgården. Familjen vistades om somrarna på svensk sida. I hennes språk fanns det drag som kan identifieras som umesamiska.²⁶ Till de tydligaste tecknen på meddelarens dialekttillhörighet är vissa frekventa ord med helt olika ordstammar i ume- respektive sydsamiskan. Ett sådant är saU *beälvvie* resp. saS *biejje*. Exempel från Anna Thomasdotter är fraserna *jaktats peiwe* 'igår' (s. 383), *almes peiwe* 'mulen dag' (s. 388) och *läggedembeifwe* 'vilodag' (s. 103).²⁷ Samma indikation om skilda varieteter ger ordet för 'huvud' (saU *åjvvie* resp. saS *åejjie*). Hos Thomasdotter återger Nensén det som *åifwe* 'huvud' (s. 103).²⁸ Beläggen visar alltså karakteristiska umesamiska drag under 1700-talets senare del söder om Ranafjorden i Norge och i höjd med en central eller nordlig del Tärna i Sverige.

Vapsten, de östra delarna Ume lappmark och Ångermannalapparna

Beläggen hos Nensén överensstämmer med Bergslands uppgift att på den tiden "talte trolig alle skogssamene dialekter av umesamisk, likeså fjellsamene i "Ranbyen", mens

Karta 9. En del av Ume lappmark med skatteland som gränsade mot Åsele lappmark. Två av landen hade namn återgående på höjdedjan i det sydvästliga gränsområdet (kopia från original i Statsarkivet, Stockholm).

²⁶ Anna Thomasdotters föräldrarna var renskötande samer som bl.a. brukade Oxfjället och Gräsfjället, som nämns i uppteckningen. Kunskap om Tärnaområdet kommer också fram i passusen *wadnem li Tärna, Altok jänoin* 'det finns uter i Tärna-, Altokälvarna' (659B: 356). Umesamisk vokalism framgår av flera belägg för ordet *lädde* 'fågel' (jfr. saS *ledtie*). Umesamisk tonande dentalspirant (tonande läspljud) återfinns i en rad ord, t.ex. i ordet *ädde* 'ny' och frasen *äddä muoteken* 'på nysnö', där *-dd-* kan tolkas som skrivning för tonande läspljud (659B: 119 resp. 355; jfr. saU *udda* och saS *orre*). Samma konsonantism finns i frasen *iddetz beifwe* 'morgondag' (jfr. saU Malå *jiddiede* och saS *jirrede(biejje)*). Även i orden *nåhdo* 'nystan' och *nåhdostet* 'nysta' (s. 119) finns ett stamkonsonantalternativ man finner i umesamiskt område. Orden är helt identiska med *nåhdo* och *nåhdostet* i Pehr Fjellströms ordsamling *Vocabularium sueco-lapponicum* från 1738, sidan 119, jfr. även saU Malå *nådduo* och saS *nårroe* 'nystan'. Exempel på spiranten i annan kombination finns i Thomasdotters *mannamlaido* 'färdväg' (jfr. saU *lájdduo* och saS *laajroe* 'väg, färdled'). Fraser där samma konsonant ingår är *kukkeb raidob* (ack.sg.) 'lång rajd' (s. 406). Det frekventa verbet *daidet* 'veta' (och avledningen *daidetet* 'låta veta') skall jämföras med saU *dájddiet* och saS *daeiredh*. Termen 'stamkonsonant' syftar på den eller de konsonanter som står mellan tryckstark och trycksvag stavelse i ett ord (i tvåstaviga mellan första och andra stavelsen). Se om sydsamiskt ordförråd i Bergsland, Knut – Mattsson Magga Lajla, Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja, Sydsamisk-norsk ordbok. Indre Billefjord 1993 och Hasselbrink, Gustav, Südlappisches Wörterbuch. Oärj'elsaemien baaguog'ärjaa. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Uppsala 1981-1985.

²⁷ Hit hör även prolativformen av det tvåstaviga ordet för 'dag' som visas i exemplen *kässe peivek juttet* 'när man flyttar på dagen' och *peivek* 'om dagen' (s. 425). Prolativ betecknar bl.a. tiden när något sker, jfr. saU *beälvvie*, saS *biejje* 'om dagen'.

²⁸ De sistnämnda dialektkriterierna ingår i en lösning på frågan om en central term i de samiska björnceremonierna, se Korhonen, Olavi, Bivdi ja guovžabálvalanmeanut. Sámi diedalaš áigečála. Sámi allaskuvla. Sámi Instituhtta, Romssa universitehta Sámi dutkamiid guovddáš. Kárášjohka 2007:47-48.

fjellsamene sønnenfor talte sørsamisk i trangere mening”²⁹ Den by i sydlig riktning som åsyftas är Vapsten, som låg på bägge sidor av Kölen och i norr nådde upp till Ranbyn inom Tärna. I söder hade byn en utsträckning som i modern tid skulle motsvara gränsen mellan Västerbotten och Jämtland. Eftersom Vapsten var en fjällby frågar vi oss var den hade sin gräns mot områden bebodda av ”Ångermannalappar”, dvs. skogssamer i det område som senare kallades Åsele lappmark.

Bergsland har bedömt att den rudimentära medeltida gränsen löpte från trakten av Kultsjöns nedre del och norrut till det som idag är trakten av Dikanäs. I en gränsakt från år 1240 omnämns nämligen en sträcka av Jämtlands landsrå mot Ångermanland. Själva gränsdokumentet dateras till 1267 och i det sägs det att Jämtland här begränsades av en linje längs fem namngivna sjöar (*Veimosior, Hulsio, Kiodsio, Raudasio, och Hoettings sio*), som Bergsland har identifierat som bl.a. Vojmsjön, samiska *Våajmoe*, Fatsjön, samiska *Vuessere*, Gittsjön samiska *Gähtjere*.³⁰ Det innebär att denna gräns markerade en linje mellan olika samegrupper som ursprungligen var knutna till skilda nordiska riken; Jämtland hörde ju under långa perioder till Danmark-Norge. På dessa gamla förhållande pekar även uppgiften att Kultsjön och trakterna däromkring ”bruka Pithå och Nories lappar”.³¹

Men vad vet vi då om skogssamerna i öster? Både äldre och sentida uppgifter finns i det som Christer Westerdahl redovisar i beskrivningar av samer inom Ångermanland.³² Men vi har få detaljer om språket. En språklig iakttagelse har Bergsland i alla fall gjort i J.A.

Karta 10. Skattelandet Salis kelis inom Umbyn sträckte sig mot väster norr om Norra Stöttinglandet. Pauträsket avtecknar sig i landets centrala del. Kartan tillhandahålls från förarbeten till beskrivning av 1671 års karta över Ume lappmark av Gudrun Norstedt.

Nenséns uppteckningar med en kvinna född i Sebmesjaure, Sämsjö, f. 1811. Verbformerna *vulg* 'de for', *sit* 'de ville' och *kåla* 'de fyser', som Nensén registrerade 1833, har Bergsland jämfört med umesamiskan i Arvidsjaur och Malå där de motsvarar (i nu brukad ortografi) *vuelggh*, *sijth* och *gullah ~ gållah*.³³ De skiljer sig från motsvarande former i sydsamiskan som är *vuelkieh*, *sijhtieh* och *gåaloeh*.

²⁹ Bergsland, Knut, Samiske perspektiver... 1994:184.

³⁰ Se karta i Bergsland, Knut, Samiske perspektiver... 1994:185, 191-192 och Bidrag til sydsamenes historie. Skriftserie 1. Sámi dutkamiid guovddáš/Senter for samiske studier. Tromsø 1995:6-7.

³¹ Gustafsson, Gustaf, Ångermanlands lappmark. Ångermanland 14. Ångermanlands hembygdsförbund. Örnsköldsvik 1979:141

³² Se Westerdahl, Christer, Sydsamer från Bottenviken till Atlanten. En historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark med angränsande delar av Jämtland och Norge. Skärholm 2008:31-96, 138-177.

³³ Bergsland, Knut, Bidrag til sydsamenes historie... 1995:5.

Skogssamerna i Åsele lappmark hade inte bara i sin näringsutövning utan som vi ser även i fråga om språket gemensamma drag med befolkningen i Ume lappmark.

Flera andra källor omtalar skogssamer inom Ångermanland. Antalet hushåll har under olika perioder varierat enligt de historiska källorna och deras antal var förr betydande.³⁴ Gustav Hasselbrink fick ännu i modern tid uppgifter om enstaka skogssamiska familjer inom Åsele lappmark.³⁵ Ett tydligt tecken på skilda renskötselformer var Thomas och Elisabet Stinnerboms uppgift att skogsrenarna var större än andra renar. Även i Ullisjaure fanns det en viss Sjul Anders Sara, gift med Sjul Andersson i Fräkenvik, Södra Storfjället, som var den sista som hade skogsrenar. En viss Tomas Klementsson i Storbacken hade i slutskedet skött hennes renar. I Knaften sades det att ”förr i tiden lappar ha bott hela året runt och [de] hade renar där. Samtidigt hade de börjat med jordbruk.” De flesta i Knaften och Rödingträsk ”äro lappblandade men de vilja inte veta om det”. Dessa sporadiska uppgifter om skogssamer och skogsrenskötsel söder och norr om gränsen till forna Lycksele lappmark minner om den tid när en annan typ av renskötsel dominerade.

Skogsrenskötseln hade svårt att bestå i den utveckling som uppstod, vilket på många håll innebar en utarmningen av skogssamer i den mån de inte själva kunde anpassa sig till de nya kraven. En utflyttning till kustbygderna uppstod, där vi finner dem som sk. sockenlappar. I de flesta av Ångermanlands kustsocknar och vid Ångermanälven fanns det sockenlappar och beträffande deras ursprung skriver Svanberg att ”det är uppenbart att sockenlapparna måste räknas som en från fjälllapparna väsensskild grupp”.³⁶ De skogssamer som på detta sätt flyttade till kusten förde ofta med sig ett kunnande i vissa hantverk och tekniker och vi kan i källornas uppgifter om skicklighet att av granens rottågor göra produkter av olika slag, notrep, fiskkassar, korgar etc. identifiera skogssamer. De uppträdde även som hästslaktare eller hjon med diverse sysslor som andra inte villa befatta sig med. Många belägg för sådana samer finns även från

³⁴ Westerdahl, Christer, Sydsamer... 2008:33-34. Redogörelse från 1602 om 'umelappar' inom Ångermanland hos Gustaf Gustafsson (Ångermanlands lappmark. Ångermanland 14. Ångermanlands hembygdsförbund. Örnsköldsvik, Gustaf 1979:140-141), som flera litterära källor citerar, härrör inte från fogden Karl Uneson, som det uppges, utan från annat håll (upplysning av Gudrun Norstedt som kontrollerat originalkällan). Det sägs i alla fall att många 'umelappar' fanns bland skogssamerna i Ångermannalappmark. Antalet är i den förteckning som nämns 31 personer, uppenbarligen frånräknat husfolket. De bor delvis sida vid sida med ångermannalappar. Vad beteckningarna står för är svårt att veta, men det rör sig kanske om skogssamer som med sin skogssamiska näring levde kvar trots en expanderande fjällsamisk befolkning likt de individer Hasselbrink (jfr. nedan) långt senare kunde beskriva. Ett tillskott av samefamiljer från Ume lappmark kan även ha förekommit.

³⁵ Vid Skikkisjöberget och Skikkisjön strax söder om gränsen mellan Lycksele och Vilhelmina och inte långt från Stöttingfjället ”bodde en lapp sommar och vinter och hade skogsrenar. --- Då han dog tog renarna slut”. På Kalvberget inom samma område hade en viss Nils Johan Bejts skogsrenar. De blev dels upplukade av fjällrenhjordar, dels skjutna av okända personer. I Grundsjön en halv mil väster om Stöttingfjället och i Heligfjäll väster om Vojmsjön omnämns även skogssamisk befolkning ”som i stället för renar ha börjat med getter och kor”. Det var en vanlig utveckling när man förlorade sina renar i de stora hjordar som börjat uppstå. (Uppt. av Gustav Hasselbrink, ULMA 16534, utan paginering, 1943)

³⁶ Se Svanberg, Ingvar, Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 21. Umeå 1999:24. Jfr. även Svanberg, Ingvar, Sockenlappar. En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige. Etnologiska institutionens småskriftsserie nr 31. Uppsala 1981.

kustbygderna vid och norr om Ume Lappmark. Troligen ingick de också i sälfångstlag i Kvarkenområdet, där vissa umesamiska termer har belagts i sälfångstterminologin.³⁷

Redan innan Lycksele kyrk- och marknadsplats grundades hade ”Ångermannalappar” färdats till Ume lappmark för att betala sin skatt. Men resorna var betungande och längre fram (bl.a. 1631 och 1637) klagade man med många detaljer över hur svåra färderna var till ”Wmeåå Lapmarknat”. Man anhöll därför om en egen kyrka och uppbördsplats vilket också 1648 beslutades med lokalisering till ”Åhrsellet i Anundsiöö uthti ångermanfiellet”.³⁸ Den skogssamiska tillhörigheten framgår av att de flesta ume- och ångermannasamer och 12 ”Granlappar” under en period helt eller delvis i Lycksele betalade skatt i gäddor.³⁹

I denna kedja av händelser över lång tid skall relationen mellan Vapsten och Umbyn ses. De två byarna hade historiskt mycket olika bakgrund. De representerade olika samiska varianter av samisk naturnäring, som med tiden mer och mer utvecklades i olika riktningar varvid den ena överflyglade den andra i det att den krävde mer utrymme. Byarna hade skilda samiska varieteter som längre tillbaka i tiden bara fragmentariskt har kunnat studeras, men som senare framträder med tydlig anknytning till respektive by. Men frågan om Umbyns språk kan även belysas av det bevarade namnen på den 1600-talskarta som nämnts. Att visa det blir nästa uppgift (se en del av den stora kartan på kartillustration 9 ovan).

Umbyns språkliga identitet enligt några ortnamn

Landhövding Johan Graan i Umeå, själv av samisk börd, ansåg att en uppodling av inlandet inte skulle inkräkta på de samiska näringarna. Samer och svenskar skulle kunna utnyttja skilda delar av de resurser som naturen gav. Nybyggarna kunde t.o.m. befria samerna från de malmtransporter som förekom och som fick dem att fly till Norge. Ett militärt skydd under orostider var en annan positiv sak. De

Karta 11. Norra Stöttinglandet som låg mellan Umeälven och Lycksele lappmarks sydgräns. Några av de samiska ortnamnen innehåller detaljer i ljudskicket som är kännetecknande för umesamiskan (se texten).

³⁷ Se Korhonen, Olavi, Ålderdomliga drag i sentida sälfångst och några samiska sältermer. *Bottnisk kontakt IV*. Föredrag vid maritimhistorisk konferens i Skellefteå 5-7 februari 1988. Mariehamn 1988:75-78.

³⁸ Nordberg, Erik, *Källskrifter...* 1973:250 ff.; 258,

³⁹ Bergsland, Knut, "Lais Lappebyen"... 1978:91

uppodlingsplaner han hade föreslagit godkändes i början av år 1671 och redan under sommaren började den kartering av Ume lappmark som genomfördes av lantmätaren Jonas Persson Gedda och notarien Lars Olofsson Holm. Med dem följde också en malmlätare som hette Erik Olofsson; ett tecken på den starka tron på de naturresurser som man menade kunde gömma sig i lappmarken.

Den karta som tillkom visar bl.a. gränserna för de samiska skattelanden och deras innehavare (på karta 9 syns bara några av Umbyns skatteland). Även om gränslinjerna är schematiska, går det att med hjälp av kartans ortnamn och moderna digitala hjälpmedel skapa bättre utbredningsbilder.⁴⁰ Av intresse i detta sammanhang är vilken språklig information som kan utläsas av namn från skatteland nära gränsen mot Åsele lappmark. Finns det namnelement med sådant ljudskick att de pekar i en viss språklig riktning? Jag väljer här ett namn från vart och ett av tre skatteland nära Stöttingfjället, som på alla historiska kartor återkommer som markör för gräns mellan lappmarkerna.

Det första landet är ”Salis keles” med innehavaren Jacob Joensson (karta 10, s. 14). Det viktigaste namnelementet här ingår i namnet på dagens Pauträsket och finns i ”Stuore Paudi Iauri” (saU *stuorra* ’stor’). En tydning av ”Paudi” är möjlig om man analyserar 1) områdets topografi, 2) möjliga varianter till första stavelsens vokal och 3) alternativ till ljudkombinationen *-ud-* som är stamkonsonant i namnet. Svar på punkt 1) är att det kan finnas en anknytning till berget Pauliden i närheten, 2) att *-au-* kan återgå på *-a(v)-*, *-á(v)-* eller *-ua(v)-* och 3) att *-ud-* som stamkonsonant kan återspegla ursprungligt *-vt-*, *-vd-* eller *-vđ-*. Eftersom en uppteckning med en sagesman från Stensele gav uttalet *Bavre* (upptecknare Collinder) reduceras tolkningen av *-d-* i *-ud-* till en tonande dentalspirant och den topografiska termen det då bör vara fråga om är saU *buavđđá* (nom.pl. *buovđah*) ’berg som är *kalt på toppen* (och omgivet av skog)’. Meddelarens form är i så fall delvis (beträffande vokalismen) resultatet av ett återlån. ”Pauliden” (639 m.ö.h.) ca. 5 km öster om bosättningen Pauträsk framträder mot omgivningen med sin markanta mer eller mindre *kala topp*.

I det västra av två land med nästan identiska namn, ”Stöttingzlandh” (karta 11), finns sjönamnet ”Metke Iauri”, (eller i den beskrivning som upprättats till kartan) ”Mätkejauri” och ”Mätkeiauri”. Det sägs betyda ’afsydes eller långt ifrån de andra’, vilket nu motsvarar sjöns namn på kartan, dvs. ”Baksjön”. Den ligger strax utanför Lycksele kommuns sydvästgräns och mindre än en kilometer väster om Alsträsket. Namnelementet är uppenbart identiskt med saU *muötkkie* (kortform *muetkke-* i sammansättning) ’ed, märke (landsträcka mellan farbara vatten el. förbi en strid fors)’. Diftongen i första stavelsen har återgivits med *-e-* eller *-ä-* och stamkonsonanten med sin tonlösa dentalspirant som *-t-* i kombinationen: *-tk-*. Topografiskt talar redan namnet ”Baksjön”

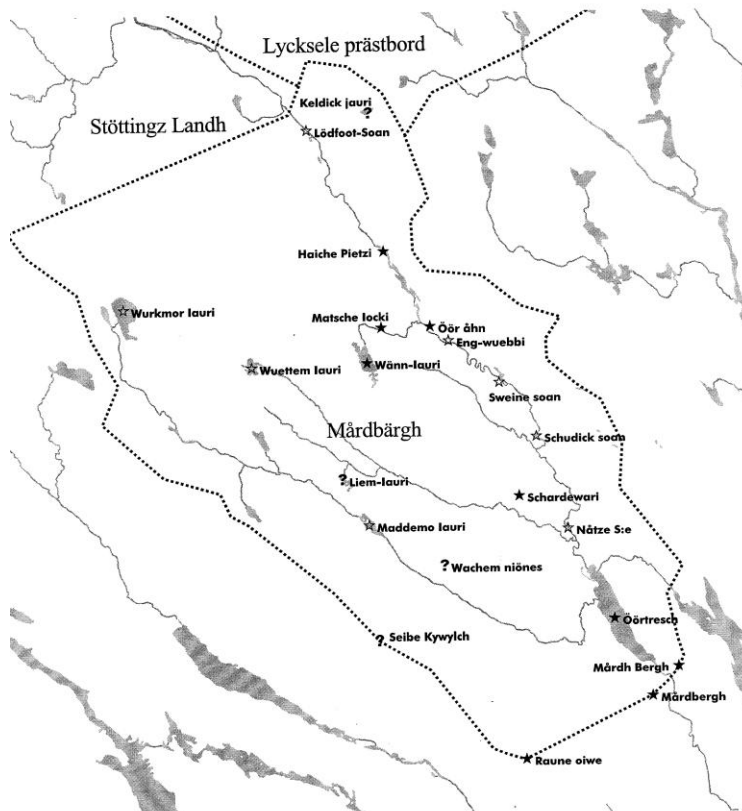
⁴⁰ Se Norstedt, Gudrun, Gränser på Geddas karta högst ungefärliga, i Oknytt 1-2, 2009. Johan Nordlander-sällskapetets tidskrift. Umeå 2009. I Arvidsjaur insynades skatteland fram till mitten av 1800-talet, ibland ännu längre, och där har gränserna kunnat klarläggas med hjälp av de många ortnamnen i syneprotokollen. Några gränsrösen och bleckade gränstillar återfinns i samband med rekognosering i terrängen, se Korhonen, Olavi, Lapps kattelandsgränser i Arvidsjaur. Samefolket, nr 1/2002, 25-27. Östersund; Korhonen, Olavi, Mer om skattelandsrösen och gränstillar i Arvidsjaur. Samefolket, nr 2/2002, 36-40. Östersund.

om anknytning till samfärdsel och landsträckan mellan sjöarna är uppenbarligen namngivningsorsaken (jfr. att motsvarigheten till saU *muötkkie* är saS *muerhkie*).

”Mårdbärgh” (karta 12) är ett land längre österut. Det har i norr ett kort nordligt gränsparti mot Lycksele prästbord. Det innehåller ett tjugotal namn. Ett av de intressantaste är ”Lödfot-Soan”, ett sel i Örån, som kan lokaliseras till älven tre km väster om Knaften. En koppling kan göras till ett i princip likalydande namn i Skellefteälven ca. 1,5 mil nedanför Slagnäs, nämligen

kartans Ledvattnet med binamnen Lerfat och Ledfat i uppteckningar med svenska sagesmän. Selet har den umesamiska formen *Liedvate* varierande med *Liedvade* och *Lierfade* som beror på underdialekter i vilka den tonandentalspiranten ibland motsvarar *-d-* eller *-r-*. Beläggen härrör från Malå och Arvidsjaur.⁴¹ Den tvåstaviga ordstam som det avledda namnelementet återgår på är **ledvä* (jfr. finska *lelvä*, *letve*). Den ingår i de två umesamiska

verben: *liedvatit* (hos meddelare utan dentalspirant och om en älv) ’langsam dahinfließen’⁴² och *liedvatit* (med dentalspirant) ’hoppa, skutta, luffa (säges om järv)’ (uppt. 1944 av Israel Ruong, Arvidsjaur, DAUM). Verben beskriver med skilda syftningar en slags böljande eller bågformig rörelse, vilket även tydligt kommer fram i saS *lierhvehtidh* ’smålunke (om rovdjur)’⁴³. I ”Lödfot-Soan” kan inte ett saS *-r-* intolkas men däremot saU *-d-*. Inget hindrar att den exakta namnformen en gång har varit **Lyödvidesuvvane* (med *-yö-* som på grund av omljud i vissa ställningar återgår på *-eä-* ~ *-ie-*). Det skulle förklara det inledande ”Lö-” i kartnamnet.

Karta 12. Mårdberg var lappmarkens sydvästligaste land där det även kommer fram samiska naturnamn med ljudskick som hänför området till umesamiskan. Detta är inte förvånande med tanke på att angränsande delar av Åsele lappmark av vissa tecken hade samma samiska bakgrund. Kartan tillhandahållen av Gudrun Norstedt.

⁴¹ Korhonen, Olavi, Ledvattnet ett sel i Skellefteälven, i Fenno-Ugrica Suecana 7. Journal of Finno-Ugric Research in Sweden 7. In honorem Siiri Sahlman-Karlsson. Uppsala 1984:112 ff.

⁴² Schlachter, Wolfgang, Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie. Lexica Societatis Fenno-ugricae XIV. Helsinki 1958:101

⁴³ Bergsland, Knut – Mattsson Magga Lajla, Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja, 1993:172.

Den umesamiska grundkaraktären i Umbyn, dagens *Ubmejen Tjeälddie*, kan alltså påvisas i namn söder om Umeälven, vilket är naturligt med tanke på det vi i övrigt vet om byns historiska. Det skall tillsammans med de kulturella aspekterna, som jag nu kommer till, vägas in i frågan om vilket samiskt namn Lycksele skall ha framöver.

Samisk språkutveckling med Lycksele som centrum

Under första hälften av 1700-talet uppkommer en märklig språklig aktivitet i Lycksele som för alltid sätter in orten i samisk litteraturhistoria. Vid denna tid hade de första samiska böckerna med sin trevande start från 1619⁴⁴ och de efterföljande bokverken under 1600-talet tjänat ut och ett effektivare språkarbete hade börjat. I likhet med de flesta litteraturspråk skapades först böcker för kyrkans behov, psalmböcker, postillor, bibeldelar och ABC-böcker för skolorna. Den som aktivt tog itu med språket var Lyckseleprosten Pehr Fjellström (1697-1764). Han arbetade målmedvetet med att utveckla kyrkliga böcker för bruk i umesamiskt område. Andra präster som kom in i arbetet påverkade visserligen efterhand det som skrevs eller översattes för att passa de egna områdena, då vanligen i nordlig riktning, men grunden var umesamiskan i Lycksele lappmark.⁴⁵

Fjellström hade redan 1738 utgivit två verk som visar hans viljeinriktning att grunda det språkliga arbetet framöver på en stabil grund. Detta år lät han trycka *Vocabularium sueco-lapponicum*, den första längre samiska ordsamlingen, och en grammatik med titeln *Grammatica lapponica*. Målet var att ge andra präster hjälpmedel för studier i språket. Nu skickades präster till Lycksele för utbildning. Två av dem var Petrus Holmbom och Pehr Högström. Vi ser alltså hur Lycksele var utgångspunkt för en verksamhet som fick vid spridning. I t.ex. Gällivare, där Högström senare var verksam, var naturligtvis kraven på språkform en annan än i Lycksele, vilket Högström fick ta hänsyn till, men det hade etablerats en kontakt i språkliga frågor som sammanband Ume lappmark med främst nordliga områden, eftersom kunskaper i svenska bland samerna norrut var minst utvecklade. Högström blev den förste kyrkoherden i Gällivare församling, när den 1742 hade brutits ut ur Jokkmokks pastorat.

Den samiska befolkningens språkkunskaper i gammal tid kan man få kunskap om genom lapplandsresenärer. En sådan var den tyske teologen Fridrich Wilhelm von Schubert, som på 1820-talet reste i norr.⁴⁶ Han skriver att ”vad språket angår i Piteå Lappmark, så förstår Lapparne i Arvidsjaur Svenska; deras Lappska dialekt är ren och så olik den i Åsele, att Lappar från Arvidsjaur och Åsele ej förstå hvarandra; men begge förstås af Lycksele Lappar. Arjeplogarnas dialekt närmar sig Jockmock-Lapparnas”. Det finns ett

⁴⁴ Se om karaktären i de första samiska tryckta verken i Korhonen, Olavi, Från En lijten Sångebook 1619 till Julevsáme sálmmagirjje 2005. Julevsáme sálmmagirjje. Seminar på Drag i Tysfjord 12.11.2055. [Stencil] Tysfjord 2005.

⁴⁵ En genomgång av samiskans framväxt i skriven form från 1600-talet och framåt finns i Forsgren, Tuuli, Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619-1850. Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet, nr 36 1987. Umeå 1987.

⁴⁶ von Schubert, Friedrich Wilhelm. Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820. Stockholm 1823-24.

slags kontinuum mellan de samiska varieteterna som innebär att samer som bor nära varandra förstår varandras samiska. Men svenskan på den tiden kunde ge problem: ”Lapparne i Arjeplog förstå dem i Arvidsjaur, men kunna ingen svenska.” På liknande sätt var det i Lule lappmark. ”Bland Lapparne i Jokkmokks pastorat förstå endast Sjocksjock-Lapparne Svenska”. I Ume lappmark får vi veta att kapellpredikanten från Stensele reste upp två gånger om sommaren ”för att på Lappska språket hålla gudstjänst för nomadiserande Lappar på de höga fjällen”. För ca. två hundra år sedan gick alltså gränsen för samernas kunskap i svenska mellan skogssamer och fjällsamer.

Vi kan lätt föreställa oss hur språksituationen var ett århundrade tidigare, dvs. under Fjellströms tid. Det fanns ett reellt behov att inom församlingarna utge böcker för kyrkans behov. Mellan 1619 och 1738 utgavs 11 böcker på umesamiska (eller med jämförbar karaktär), medan övriga 7 representerade 5 olika dialekter. En hade sydsamiska och en hade nordsamiska kännetecken. Under den period som följer utkom Nya testamentet (1755) och fram till 1811, då hela bibeln stod färdig, publicerades 19 olika verk på umesamiska. Om man bara ser till antalet böcker från 1619 till 1810 utkom 35 böcker av varierande slag, förutom 16 samiska almanackor.⁴⁷ Lycksele blev också centrum för den första undervisningen i samiska genom den sk. Skytteanska skolan som kom till orten redan i början av 1600-talet. Riksrådet Johan Skytte inspirerades av kyrkoherde Olaus Petri Niurenius i Umeå att ekonomisk stödja skolan för undervisning av samiska elever. Den Skytteanska skolan startade sin verksamhet i Lycksele 1632 efter att en kortare tid ha varit verksam i Piteå. Det är ganska märkligt att tänka sig att samma år som Lycksele fick en skola för sameynglingar grundades universitetet i Dorpat, dagens Tartu, i Estland. Båda var åtgärder av Gustaf II Adolf. Det finns ett uppenbart men föga utnyttjat forskningsfält för samisk litteraturforskning i det som hände under 1700-talet och med Lycksele som centrum.

Lycksele, ortnamnets bakgrund och etymologi

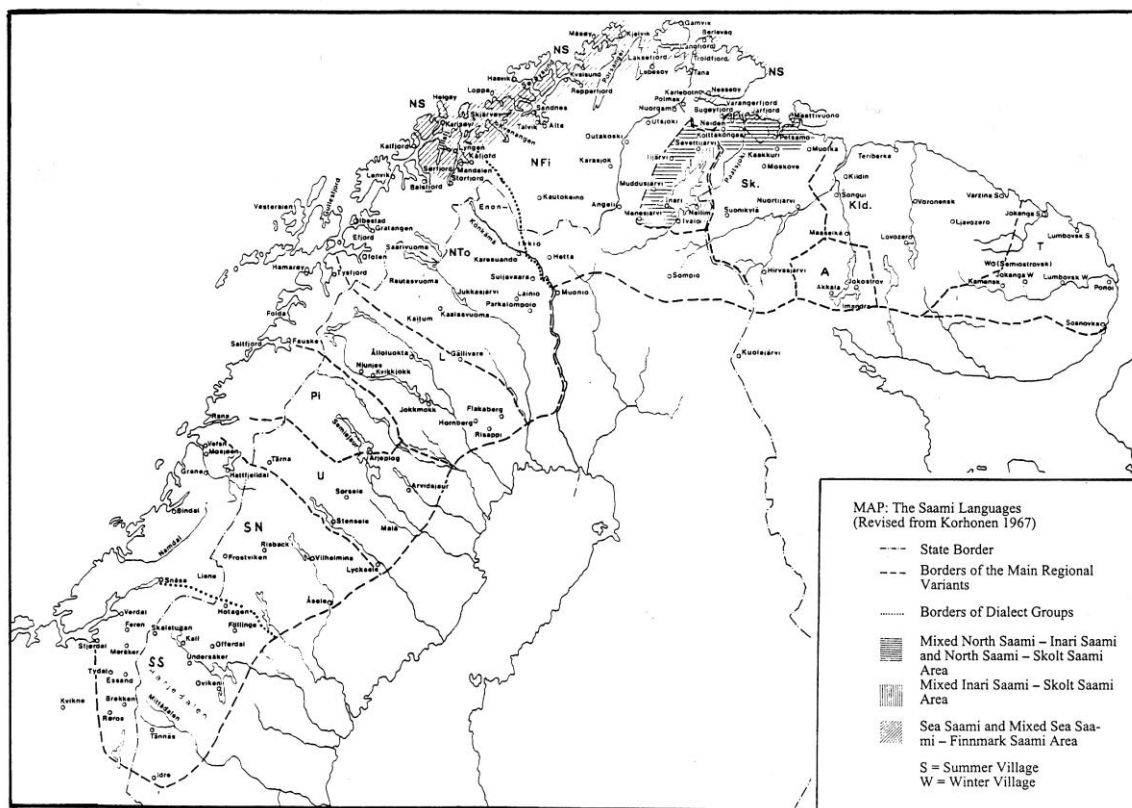
Nordisten Gösta Holm har beskrivit sambandet mellan bebyggelsenamnet *Likssjuo*, Lycksele, och den avlägsna Lycksamyran, saU *Likssjáhpie*, där vattendraget ned till Umeälven börjar. Det förekommer ibland att en mycket avlägsen naturlokalitet via ett vattendragsnamn förmedlas från källflöde ned till den plats där älven eller bäcken utmynnar i en älv eller sjö. Ett exempel är Åman och Åmträsket med bakgrund i det mäktiga berget Åmliden, Västerbottens högsta berg, som ligger ca 6 mil från Åmsee, där vattenleden utmynnar i Vindelälven. Det överträffas dock av sträckan mellan Lycksamyran och Lycksele, en sträcka på ca 10 mil!

Bebyggelsenamnet Lycksele kan således härledas ur ett långsträckt namnknippe norr om Umeälven som börjar med *Lycksträsket* och via *Lycksabäcken* går upp till den mycket sankna *Lycksamyran*. Namnförleden *Likssj-* ~ *Likssjuo-* är sakkunnigt utredd av Gösta Holm i *Namn och Bygd* år 1955. Den har att göra med den svårforcerade och oberäknliga sankna myr som Carl von Linné hamnade på 1732, men som stoppade hans resa. Han skriver livfullt i *Iter lapponicum* ”Somliga städs gick diupet utan botn, att vj måste vända hela tracten om. Våra kängor voro fulla med kalt vatn ---. Aldrig har

⁴⁷ Forsgren, Tuuli, Samisk kyrko- och undervisningslitteratur... 1987:29, 49.

Fredrika kan eventuellt vara ett parallellnamn.⁵² Avståndet från sjön till Ume lappmarks sydgräns är inte mer än ca en mil.

Svenskt ortnamnslexikon har märkligt nog inte uppmärksammat Holms artikel och författaren till namnartikeln i lexikonet har inte heller kunnat ta ställning till vilken namnform som skall anges.⁵³ Den umesamiska namnformen har jag i olika sammanhang visat, dvs. *Likssjuo*.⁵⁴ När den umesamiska ortografin i december 1998 fastställdes, beslutades om vissa förenklingar för ortnamnsdel, vilket innebär att en skrivning med den velara (”mörka”) vokalen *ï* (*Likssjuo*) inte skall brukas (vilket i detta fall skulle krävas före *-uo* i andra stavelsen). Nu bör det inte råda någon tvekan om vilken form det samiska namnet på Lycksele skall ha.

Karta 14. Samisk språkkarta från Pekka Sammallahti, *The Saami Languages* 1998. Gränsen mellan ume- och sydsamiskan skall dock löpa i en båge strax norr om namnet Tärna. Samma gäller även för Gällivare, men i övrigt är kartan kompetent framställd av författare.

⁵² Hasselbrink, Gustav, *Südlappisches Wörterbuch...* 1981-1985:837.

⁵³ Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Red. Mats Wahlberg. Språk- och folkminnesinstitutet. Uppsala 2003:200. Det står nämligen att ”... ortens sydsamiska namn [är] *Likssjoe* (umesam. *Likssjuo*). Det samiska namnelementets betydelse och ursprungliga syftning är oklar.” Men i Björn Collinders standardverket för samiska ortnamn i Sverige (1964:117) visar författaren på Gösta Holms artikel som han bedömer vara helt korrekt. Formen *Likssjoe* i ortnamnslexikonet är för övrigt en misslyckad kombination av sydsamisk och umesamisk stavning, som tyvärr även har hamnat på översiktskartan. Detta missöde aktualiserar behovet av en noggrannare korrekturläsning av det kartmaterial som publiceras.

⁵⁴ Se *Norrländsk uppslagsbok...*1995:93

Slutord

Relationen mellan sydsamiskan och umesamiskan behöver framöver analyseras ytterligare. Frågan om namnet på tätorten Lycksele är bara en detalj i ett större sammanhang, där kunskapen om och synen på umesamiskan, den umesamiska gruppen inklusive skogssamerna i Sverige måste granskas. Men det måste anstå till ett senare tillfälle. Här vill jag bara som en avrundning - just med tanke på ortnamn och kunskap om umesamiskan - peka på en karta hämtad från en aktuell bok,⁵⁵ som visar det syd- och umesamiska området (se karta 13). Den innehåller dels mycket föråldrad kunskap om umesamiskans utbredning, dels har det umesamiska området försetts med sydsamiska namnformer. Varifrån kommer uppgifter av detta slag, vem har tillhandahållit dem och med vilket syfte? Uppgifter om umesamiskan är inte svåra att få och en korrekt karta över umesamiska hittar man lätt i central samisk språklitteratur.⁵⁶

Boden dag som ovan

Olavi Korhonen
prof. em

Efterskrift:

Ovanstående text återger det som jag på Svenska Sametingets uppdrag insändes i juni 2009. Med dåvarande ordbehandlingsprogram var det inte möjligt att enkelt infoga kartor i texten, vilket jag nu har gjort för att ge en bättre överblick av illustrationer som texten hänvisar till. Det som i den ursprungliga texten var bilaga motsvaras nu av *karta*, i något fall av *bild*. Några mindre viktiga bilagor har utelämnats.

Bra samiska språkkartor finner man på SOFI's hemsida, dvs. den nätplats där de officiella svenska traditionsarkiven visar sin verksamhet. Adressen är:

<http://www.sofi.se/1717>

Korrekta kartor att hämta finns också på hemsidan till ett samiskt encyklopediprojekt genomfört i Helsingfors (*The Saami. A Cultural Encyclopaedia*. Red. Ulla-Maija Kulonen, Irja Seurujärvi-Kari & Risto Pulkkinen).

Adressen är: http://www.helsinki.fi/~sugl_smi/senc/en/index.htm

Klicka på *Maps* och sedan på *Alla kartor*. Nr. 41-43 och 26 är värda att ta del av (några enstaka inskriftsfel betr. samiska ortnamn finns på kartan under 26, men den är i stort sett korrekt och den täcker hela det samiska området).

Boden 2012-11-19

Olavi Korhonen

⁵⁵ Se Dunfjeld, Maja. Tjaalehtjimmie. Form og innhold i sørsamisk ornamentikk, Saemien sijte. Snåsa 2006.

⁵⁶ Ett bra exempel på en korrekt karta med god tillgänglighet finns i Sammallahti, Pekka, *The Saame Languages. An Introduction*. Kárášjoka 1998:5, karta 14.